

Μακεδονικά

Τόμ. 20, Αρ. 1 (1980)

Ο παραθαλάσσιος Ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη

Θάλεια Σ. Μαντοπούλου

doi: [10.12681/makedonika.403](https://doi.org/10.12681/makedonika.403)

Copyright © 2014, Θάλεια Σ. Μαντοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μαντοπούλου Θ. Σ. (1980). Ο παραθαλάσσιος Ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 20(1), 175–192. <https://doi.org/10.12681/makedonika.403>

Ο ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

1. Ἡ πυρκαϊά πού ἐξερράγη στή Θεσσαλονίκη τή νύκτα τῆς 22ας Αὐγούστου 1890 ἦταν ἀπό τίς πιό καταστρεπτικές γιά τήν πόλη. Ξεκίνησε ἀπό τή συνοικία τῆς Ἀγίας Θεοδώρας καί προχωρώντας πρὸς τὴν προκυμαία ἔκαψε τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς πόλης πού σήμερα περικλείεται ἀπὸ τὰ Λαδάδικα, τίς ὁδοὺς Ἑρμοῦ καί Παύλου Μελά καί τὴ θάλασσα. Καταστράφηκαν ἑκατοντάδες σπίτια, πολλὲς χριστιανικὲς ἐκκλησίες καί δημόσια κτήρια τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας, καθὼς καί τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἰσραηλτικῆς συνοικίας¹.

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ πιό σημαντικὴ ἀπώλεια ἦταν ὁ μητροπολιτικὸς τοὺς ναὸς πού βρισκόταν στή θέση ὅπου σήμερα ὀρθώνεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καί πού ἦταν ἀφιερωμένος στὸ ὄνομα τοῦ πολιούχου Ἀγίου Δημητρίου, γιατί ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἡ γνωστὴ φερώνυμη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἦταν τζαμί. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἀποτελοῦσε σύμβολο τῆς ὀρθοδοξίας στὴν πόλη καί κέντρο γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο συσπειρωνόταν ὁ ἑλληνισμὸς στὰ χρόνια αὐτὰ πού τὰ χριστιανικὰ ἔθνη τῆς Βαλκανικῆς προετοιμάζονταν γιὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγώνα. Ἐξωτερικὰ δὲν μποροῦσε νὰ ὀνομαστεῖ ὠραία, ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου, ὅμως, τὴ χαρακτήριζε «μουσεῖο»², γιατί σ' αὐτὴν φυλάγονταν πολλὰ ἱστορικὰ

---

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἔγινε στὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ. στὰ πλαίσια τοῦ ἑρευνητικοῦ προγράμματος: «Δημιουργία ἀρχείου ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ 19ου καί 20ου αἰῶνα τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου» πού χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στοὺς καθηγητὲς κ.κ. Α. Βακαλόπουλο καί Γ. Λάββα γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ βοήθειά τους στὴν ἐκπόνησή της.

1. Ἐκτενὴ περιγραφὴ τῆς πυρκαϊᾶς βρίσκουμε στὴν ἐφημερίδα «Φῶς τῆς Μακεδονίας», 1454/25-8-1890.

Τὰ κτήρια τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης κοινότητας πού κήκαν ἦταν τὰ ἑξῆς: 1. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (μητρόπολη), 2. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, 3. Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Ἐλεούσης, 4. Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Περσιότησης, 5. Τὸ μικρὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Μαρίνης τῆς Μεγαλομάρτυρος, 6. Τὸ πρῶν διδασκαλεῖο, 7. Τὸ νοσοκομεῖο (πού ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Θεαγένη Χαρίση), 9. Τὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο, 10. Τὸ πρῶν ἑλληνικὸ γυμνάσιο (δωρεὰ τῆς Πουλχερίας Πρασκάκη), 11. Τμήματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καί ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου» 5(1912)58.

κειμήλια· ανάμεσά τους ή θαυματουργή βυζαντινή εικόνα του Ἁγίου Δημητρίου καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος. Ἀπὸ αὐτὰ δὲν διασώθηκε τίποτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λείψανο τοῦ Παλαμᾶ, τὸ ὁποῖο σήμερα βρίσκεται μέσα στὸν ὁμώνυμο ναό¹.

Ἔτσι ἡ Θεσσαλονίκη ἔχασε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα μνημεῖα της, γιὰ τὸ ὁποῖο δυστυχῶς ἔχουν σωθεῖ ἐλάχιστες πληροφορίες. Τὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἀντλοῦμε ἀπὸ ἐκθέσεις διαφόρων περιηγητῶν ποὺ πέρασαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὴν πόλη, ἀπὸ ἡμερολόγια ἢ χρονικά πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἀπὸ συγγράμματα ἱστορικῶν τοῦ 19ου αἰῶνα². Βασιζόμενοι στὶς μαρτυρίες αὐτές, σὲ ἄλλες πηγές καὶ σὲ καινούργια στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα θὰ ἐπιχειρήσουμε ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ μελέτη τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Τέσσερα εἶναι τὰ κυριότερα προβλήματα ποὺ συνδέονται μ' αὐτή: τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ λειτούργησε ὡς καθεδρικός ναὸς τῆς πόλης, ἡ χρονολογία ἀνοικοδόμησής της, ἡ μορφή ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμηση καὶ ἡ μορφή της πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890.

2. Ἡ σχετικὴ μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἐκκλησίας προφορικὴ παράδοση, ποὺ ἦταν ζωντανή ὡς τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, σώζεται στὸ κείμενο τοῦ φιλόλογου Π. Παπαγεωργίου. Αὐτὴ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «... οἱ κατακτητὰι τὸν παλαιὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας εἰς τζαμίον μεταβαλόντες ἐδωρήσαντο τοῖς Χριστιανοῖς πρὸς τῷ παραλίῳ τείχει τόπον ἴσον πρὸς τὸν τοῦ ναοῦ τῆς Σοφίας χάριν τῆς κτίσεως τοῦ νέου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου, εἰς ὃν καὶ μετεκομίσθησαν αἱ εἰκόνες, τὸ τίμιον λείψانون τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, τάφοι καὶ ἄλλα κειμήλια...»³.

Οἱ γραπτὲς ὁμως μαρτυρίες παρουσιάζουν διαφορετικὰ τὰ γεγονότα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ καὶ αὐτὲς εἶναι πολλὰς φορὲς ἐλλειπεῖς, ἀσφειδὲς καὶ ἀντιφατικές, οἱ ἱστορικοὶ ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα αὐτὸ διαφωνοῦν μεταξὺ τους. Εἶναι ἀνάγκη, λοιπόν, ν' ἀνατρέξουμε σὲ παλιότερες περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, νὰ ἐξετάσουμε ποιοὶ ἦταν οἱ ἐκάστοτε καθεδρικοὶ ναοὶ καὶ ἔτσι ἐμμεσα νὰ καταλήξουμε στὴ χρονολογία μεταφορᾶς

1. Ἡ ἐφημερίδα «Φάρος τῆς Μακεδονίας» 1456/1-9-1890 ἀναφέρει πὺς εἶχε διασωθεῖ μέρος τοῦ λειψάνου καὶ μόνο οἱ πλευρὲς καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδιῶν εἶχαν ἀποτεφρωθεῖ.

2. Ἐλάχιστες πληροφορίες μᾶς παρέχουν οἱ: O. T a f r a l i i, Topographie de Salonique, Paris 1913, σ. 188, καὶ R. J a n i n, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975, σ. 372.

3. Τὴν παράδοση μᾶς μεταφέρει ὁ Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58.

τῆς ἔδρας τῆς μητρόπολης στὴν παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, μιὰ ποὺ γι' αὐτὸ δὲν βρέθηκαν γραπτὲς μαρτυρίες.

Ἐπαρκῆ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ποῦμε μὲ ἀσφάλεια ποὺς ἦταν ἡ μητροπολιτικὴ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1204) δὲν ὑπάρχουν. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκδοχὴ αὐτὴ πιθανὸν νὰ ἦταν ἡ Rotonda¹.

Οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ συμφωνοῦν στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 1204 ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Σοφίας καθιερώθηκε ὡς μητρόπολη καὶ ὅτι κράτησε τὴν ιδιότητα αὐτὴ μέχρι τῆ μετατροπῆς σὲ τζαμί². Ἡ χρονολογία ὅμως τῆς κατάσχεσης τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀποτελεῖ σημεῖο πολλῶν διαφωνιῶν. Πολλοί³ τοποθετοῦν τὸ γεγονὸς στὸ ἔτος 993 τῆς Ἐγίρας, δηλ. τὸ 1585 μ.Χ. ἐπὶ Ρακτούμπ Ἰμπραῖμ πασᾶ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐπικρατέστερη εἶναι ἡ χρονολογία 932 τῆς Ἐγίρας, δηλ. 1525 μ.Χ. ἐπὶ Μακτοῦλ Ἰμπραῖμ πασᾶ⁴.

Παρόλο ποὺ παλιότερα ὑποστηρίχτηκε ἡ ἄποψη πὼς τὸ 1525 κτίστηκε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Δημητρίου γιὰ ν' ἀναπληρώσει τὴ θέση τῆς παλαιᾶς μητρόπολης τῆς Ἀγίας Σοφίας⁵, σήμερα θεωρεῖται πιά ἱστορικὰ τεκμηριωμένο ὅτι κατὰ τὸ 16ο αἰῶνα μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἡ Rotonda⁶. Ἀνάμνηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὀνομασία πα-

1. Ἡ ἄποψη αὕτη διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Ι. Θεοχαρίδου, 'Ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων καὶ ἡ Rotonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, «Ἑλληνικά» 13(1954) 24-70.

2. Πιὸ ἀναλυτικά, γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν τὴν ἄποψη αὕτη, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, ὁ.π., σ. 51-54 καὶ Μ. Θ. Λάσκαρι, Ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ ὁδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμύλენσκ Ἰγνατίου. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 315-331.

3. Τὴ χρονολογία αὕτη, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοὺς Texier καὶ Pullan ὑποστηρίζουν οἱ: (1589) Ch. Texier-R. Porpellell Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, σ. 163, καὶ (1589) Marinos Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike Diss, Würzburg 1935, σ. 1 καὶ σημ. 3, (1585) Α. Βακαλόπουλος, Ἡ χρονολόγησις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, «Byzantion» 21(1951)337-339, (1585) Ο. Ταφραλί, ὁ.π., σ. 168, (1575) Diehl-Le Tournieu et Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 117, Α. Kiel, Notes on the history of some turkish monuments in Thessaloniki, «Balkan Studies» 11(1970)142-145.

4. Τὴ χρονολογία 1525 δέχονται οἱ J. Kurth, «Athenische Mitteilungen» 22 (1897)463 (πρβλ. BZ 7,1898,651), F. Babinger, Ein Friebrief Mehmeds II des Eroberers für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki eigentum der Sultanin Mara (1459), BZ 44 (1951)19-20, Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ὁ ναὸς κ.λ., ὁ.π., σ. 58, R. Janin, Les églises κ.λ., ὁ.π., σ. 425. Ὁ Παπαγεωργίου θεωρεῖ σὰν ἔτος μετατροπῆς τὸ 930 τῆς Ἐγίρας, δηλ. 1523 μ.Χ., βλ. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58.

5. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ὁ ναὸς κ.λ., σ. 58-61.

6. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μελέτησε καὶ ἀπέδειξε ὁ Α. Βακαλόπουλος, Ὁ ναὸς

λιά μητρόπολη η Eski Metropoli που της απέδιδαν οι Έλληνες και οι Τούρκοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ως τις αρχές του περασμένου αιώνα¹.

Το 1590 και η Rotonda μετατράπηκε σε τζαμί από το δερβίση Χορτατζή Σουλεϊμάν εφένδη². Και είναι κανείς πιο κοντά στην αλήθεια αν πει πώς μόνο ύστερ' από αυτή την ήμερομηνία η έδρα της μητρόπολης μεταφέρθηκε στην παραθαλάσσια εκκλησία του Αγίου Δημητρίου³. Πάντως, η παλιότερη, μέχρι στιγμής, γραπτή μαρτυρία που αναφέρει ότι μητρόπολη της Θεσσαλονίκης ήταν η εκκλησία αυτή ανάγεται στο 1679 και βρίσκεται στην περιγραφή της πόλης από τον περιηγητή De la Croix, γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη⁴.

Από τότε και ως το 1890 τον Άγιο Δημήτριο συναντούμε ως μητροπολιτική εκκλησία σε περιηγητικά κείμενα και σε ιστορικές μελέτες. Έδω πρέπει να τονιστεί ότι η γνωστή παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Δημητρίου έγινε τζαμί το 1491 επί Βαγιαζίτ Β'⁵ και μόνο μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 αποδόθηκε στους χριστιανούς. Και έπειδή στη Θεσσαλονίκη δεν υπήρχε άλλη εκκλησία αφιερωμένη στον ίδιο Άγιο, είναι φανερό ότι όλες οι μαρτυρίες αναφέρονται στην παραθαλάσσια εκκλησία του Αγίου Δημητρίου.

τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Rotonda) ὡς μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» 19(1940)246-249. Καὶ τοῦ ἰδίου, Ὑπῆρξε ἐπὶ Τουρκοκρατίας μητροπολιτικὸς ναὸς ὁ Ἅγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης καὶ πότε; «Μακεδονικά» 4(1955-60) 547-549. Νεώτεροι ἱστορικοὶ παραδέχονται αὐτὴ τὴν ἀποψη, βλ. Θ. Παζα-ρᾶ, Ἡ Rotonda τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 3-4.

1. W. L e a k e, Travels in northern Greece, London 1835, τ. 3, σ. 240 κ.έ.

2. Η Rotonda μετατράπηκε σε τζαμί ἀπὸ τὸ δερβίση τὸ ἔτος 999 τῆς Ἑγίρας δηλ. τὸ 1590 μ.Χ. Ο δερβίσης τάφηκε ἀργότερα στὸν αὐλόγυρο τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔκτοτε τὸ τζαμί ἔφερε τὸ ὄνομά του. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, ὁ.π., σ. 45, Ο. Ταφρλί, ὁ.π., σ. 160 καὶ σημ. 2, C h. Diehl-L e T o u r n e a u e t S a l a d i n, ὁ.π., σ. 19, καὶ Κ. Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 134, καὶ σημ. 1.

3. Η γνώμη αὐτὴ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν Κ. Α. Βακαλόπουλο, Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11(1971)277 καὶ Ὁ Χ α τ ζ ῆ Ἰ ω ἄ ν ν οῦ παλιότερα εἶχε ἐκφράσει τὴν ἴδια ἀποψη, βλ. Ἀστυγραφία τῆς Θεσσαλονίκης, ἥτοι τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 97.

4. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλο, ὁ.π., σ. 272-281.

5. Παλιότερα οἱ ἱστορικοὶ τοποθετοῦσαν τὸ γεγονός στὰ 1493. Βλ. Α. Ξυγγοπού-λο, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 8-9 καὶ, Γ. Α. Σωτηρίου, Συμπλήρωμα Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1918, σ. 8. Καὶ τοῦ ἰ-δίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 28. Σήμερα τοποθετεῖται στὸ ἔτος 1491. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ Μονὴ Προδρόμου Θεσσαλο-νίκης, «Μακεδονικά» 18(1978)3 καὶ σημ. 1.

“Ετσι ό περιηγητής Paul Lucas στά γράμματά του πρός τόν πρόξενο τής Γαλλίας Aghaud τό 1706 βρίσκει τήν εκκλησία άρκετά ώραία¹. Τόν ίδιο χαρακτηρισμό τής αποδίδει και ό Κωνσταντίνος Διοικητής, αὐλικός του ήγεμόνα τής Βλαχίας Brancoveanu στό ήμερολόγιο τής εκστρατείας του μεγάλου βεζίρη ‘Αλή πασά έναντίον τών Βενετών τό 1715². Πληρέστερη περιγραφή μās άφησε ό Γάλλος ιεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet πού πέρασε από τή Θεσσαλονίκη στά 1734³. ‘Ο Γάλλος άβάς Belley στό ύπόμνημά του πού διαβάστηκε στήν ‘Ακαδημία τών ‘Επιγραφών στό Παρίσι, τό 1772⁴, μās πληροφορεϊ πώς ή μητρόπολη τής Θεσσαλονίκης ήταν άφιερωμένη στήν Παναγία, σωστά όμως θά δειχθεί παρακάτω και όχι παράδοξα, όπως νόμιζε ό Π. Παπαγεωργίου. Σύμφωνα με μαρτυρία του Ρώσου περιηγητή Βίκτορα Γρηγορίεβιτς, ή εκκλησία τό 1847 τιμόταν στό όνομα του ‘Αγίου Δημητρίου και του ‘Αγίου Γρηγορίου Παλαμά⁵.

Μιά πρώτη προσπάθεια για τή μελέτη τής εκκλησίας έγινε από τόν Μ. Χατζή ‘Ιωάννου στήν «‘Αστυγραφία τής Θεσσαλονίκης» τό 1880⁶, ενώ ό Π. Παπαγεωργίου, πού τήν επισκέφτηκε πριν από τήν πυρκαϊά έγραψε μια εκτενέστερη μελέτη για τό μνημείο και τήν ιστορία του⁷.

Μετά τήν καταστροφή τής τό 1890, οι “Ελληνες ύποχρεώθηκαν ν’ άναζητήσουν καινούργια στέγη για τήν έδρα τής μητρόπόλεις τους. Προσωρινά τή μετέφεραν στον “Αγιο Νικόλαο τόν Τρανό⁸, κοντά στήν πλατεία Δικαστηρίων. “Ωμως ή θέση τής είχε πιά καθιερωθεί, και έτσι μετά τήν άποπεράτωσή του, τό 1914, ό ναός του ‘Αγίου Γρηγορίου Παλαμά έγινε ή μητρόπολη τής Θεσσαλονίκης.

3. Παράλληλα με τό πρόβλημα του καθορισμού τής χρονολογίας κατά

1. Τήν περιγραφή του P. Lucas αναφέρει ό ‘Α. Βακαλόπουλος, ‘Ιστορία τής Θεσσαλονίκης 315 π.Χ.-1912, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 137.

2. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλου, ‘Η Μακεδονία στά 1715, «Μακεδονικά» 11(1971) 260-271.

3. ‘Η εκθεση του Souciet δημοσιεύτηκε στό τετράτομο έργο του M. A i m é - M a r t i n, Lettres édifiantes et curieuses concernant l’Asie, l’Afrique et l’Amérique avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques, Paris 1838, σ. 70-80 και μελετήθηκε από τήν Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, Περιγραφή τής Θεσσαλονίκης στά 1734 από τόν Père Jean-Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8(1968)185-205.

4. Κ. Δ. Μέρτζιου, ό.π., σ. 204-209.

5. В и к т о р Г р и г о р о в и ч, Очерк за пътешествие по европейска Турция, София 1978, σ. 88-89.

6. Μ. Χατζή ‘Ιωάννου, ό.π., σ. 96-97.

7. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 56-62.

8. Στή θέση του σημερινού φτωχικού ναού του ‘Αγίου Νικολάου ύπήρχε άλλος μεγαλύτερος, ό όποιος κάηκε στήν πυρκαϊά του 1917, ΔΧΑΕ 5(1902)35.

την όποία καθιερώθηκε ή παραθαλάσσια έκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὡς μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης προκύπτει καί τὸ σχετικό μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀνοικοδόμησής της.

Ὁ Π. Παπαγεωργίου πιστεῦε ὅτι ἡ ἐκκλησία ποὺ καταστράφηκε τὸ 1890 εἶχε κτιστεῖ στὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα στὴ θέση κάποιας παλιότερης¹. Στὴν ἄποψη αὐτὴ εἶχε ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὴ χρονολογία 1699, Αὐγούστου 9, ποὺ ὑπῆρχε σὲ τοῖχο τῆς ἐκκλησίας. Πιὸ ἐπιφυλακτικὸς ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου στὴν «Ἀστυγραφία» ἀναρωτιόταν ἂν ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ φανέρωνε μετακόμιση τῆς ἔδρας τῆς μητρόπολης στὴν ἐκκλησία, οἰκοδόμηση, ἢ ἀπλὴ ἀνακαίνισή της². Νεώτερες ἔρευνες ἔφεραν στὸ φῶς ἓνα φιρμάνι τοῦ ἱεροδικείου Θεσσαλονίκης, γραμμένο στὴν Ἀδριανούπολη στὰ τέλη τοῦ μηνὸς Ζιλ Χετζέ 1110, δηλ. στίς 29 Ἰουνίου 1699, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο δινόταν στοὺς χριστιανοὺς ἄδεια ἐπισκευῆς τῆς ἐκκλησίας³. Ἐτσι ἀποδείχτηκε ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος δὲν κτίστηκε, ἀλλὰ ἐπισκευάστηκε μόνο τὸ καλοκαίρι αὐτῆς τῆς χρονιάς.

Ἀξιοποιώντας τις πληροφορίες ποὺ μᾶς παρέχει τὸ φιρμάνι ὁ Γ. Θεοχαρίδης ἐξέφρασε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐκκλησία οἰκοδομήθηκε τὸ 1525 στὴ θέση προγενέστερης, ἡ ὁποία καταστράφηκε στὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1510, μὲ σκοπὸ ν' ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ μητρόπολη (τὴν Ἁγία Σοφία), ποὺ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ εἶχε μετατραπεῖ σὲ τζαμί⁴. Ἐτσι συμφώνησε καί μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση στὰ περισσότερα σημεῖα της.

Ὑπάρχουν ὁμως τρία στοιχεῖα ποὺ φαίνεται ὅτι ἀναιροῦν τὴν παραπάνω ἄποψη. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ καί παραπάνω, ἡ Rotonda ἦταν μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 16ο αἰὼνα καί ὡς τὴν κατάσχεσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1590.

Τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ παρακάτω φράση τοῦ φερμανιοῦ ἡ ὁποία, μᾶλλον, δὲν ἔχει ἐρμηνευτεῖ σωστά: «... ἡ στέγη καὶ οἱ τοῖχοι τῆς ἀπὸ αὐτοκρατορικῆς ἔτι κατακτήσεως εἰς χεῖρας τῶν ραγιάδων καταλειφθείσης ἀρχαίας ἐκκλησίας τῶν...». Ὁ Γ. Θεοχαρίδης ὑποστηρίζει πὼς ἀπὸ αὐτὴν ὀδηγούμετε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ 1430 (τὸ ἔτος κατάληψης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους) ὑπῆρχε κάποια ἐκκλησία στὴν ἴδια θέση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἦταν αὐτὴ ποὺ κάηκε τὸ 1890. Γιατί, ἐπεξηγεῖ, δὲν εἶναι δυνατόν ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 1430 νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ

1. Π. Ν. Παπαγεωργίου, δ.π., σ. 58.

2. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, δ.π., σ. 97.

3. Τὸ πλήρες κείμενο δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ι. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952, τ. 1, σ. 36-37.

4. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, δ.π., σ. 58-62, ὅπου καί πιὸ ἀναλυτικὰ ἡ θέση τοῦ συγγραφέα.

τῇ χαμηλῇ καὶ ταπεινῇ βασιλικῇ ποὺ μᾶς περιγράφει ὁ Παπαγεωργίου καὶ τὴν ὁποία ὁ Χατζῆ Ἰωάννου θεωροῦσε νεώτερο κτίσμα¹. Ὡστόσο τὸ φερμάνι χαρακτηρίζει τὴν ἐκκλησία ἀρχαία καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι παραχωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στοὺς χριστιανοὺς κατὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης. Φαίνεται, λοιπόν, ξεκάθαρα, ὅτι ἡ ὑπάρχουσα τὸ 1669 ἐκκλησία εἶχε κτιστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1430.

Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο συνηγορεῖ καὶ ἓνα καινούργιο στοιχεῖο ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Κ. Βακαλόπουλος. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix τὸ 1679. Ἀναφερόμενος στὴ μητρόπολη ὁ Γάλλος γραμματέας λέγει πὼς «... ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶναι ἡ μητρόπολη ποὺ ἔκτισε ὁ αὐτοκράτορας Ἀδρόνικος καὶ τὴν ἀφιέρωσε στὴν Παρθένο. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ Μουράτ Α' κατέλαβε τὴν παλιὰ μητρόπολη γιὰ νὰ τὴν μετατρέψῃ σὲ τζαμί, οἱ Ἕλληνες πῆραν τὴν ἐκκλησία τῆς Παρθένου, τὴν ὁποίαν ἀφιέρωσαν στὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ αὐτὴν ἔκαμαν μητρόπολὴ τους...»².

Ἄν καὶ οἱ πληροφορίες τοῦ De la Croix δὲν ἀποδεικνύονται ὅλες ἀκριβεῖς³, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὶς σχετικὲς μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας, γιατί διασταυρώνονται μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ φερμανιοῦ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, λοιπόν, γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἐκκλησία ποὺ ἐπισκευάστηκε στὰ 1669 εἶναι τὸ ἴδιο μνημεῖο μ' αὐτὸ ποὺ μνημονεύεται στὶς πηγὲς ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἄλωση.

Πότε ὅμως κτίστηκε; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἱστορία τῆς εἶναι ἀρκετὰ προβληματική. Κατὰ τὸν De la Croix οἰκοδομήθηκε ἀπὸ κάποιον αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο. Αὐτός, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Κ. Βακαλόπουλου⁴, μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282-1328), ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Ὑπάρχουν πολλὲς πιθανότητες ἡ χρονολόγηση αὐτὴ νὰ εἶναι σωστή, γιατί στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰῶνα ἡ Θεσσαλονίκη ἄκμαζε πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικά⁵, τόσο ποὺ ἡ ἐποχὴ αὐτὴ νὰ θεωρεῖται ὁ «χρυσοῦς αἰῶνας» τῆς πόλης.

1. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, ὁ.π., σ. 60.

2. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλου, ὁ.π., σ. 276-277.

3. Ἡ Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο Μουράτ Χάν Β' τὸ 1430, ὁ ὁποῖος μετέτρεψε σὲ τζαμί τὴν Ἀχειροποίητο (δὲν ἦταν μητρόπολη τότε) καὶ τὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Ἡ μονὴ κ.λ., ὁ.π., σ. 1-3. Πρβλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, Zur Geschichte der Acheiropoietos und H. Paraskevikirche in Saloniki nach der Eroberung der Stadt durch die Türken im Jahre 1430, BZ 37(1937)372-375.

4. Κ. Α. Βακαλόπουλου, ὁ.π., σ. 270.

5. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θεωρεῖται ὅτι κτίστηκαν οἱ ναοὶ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, τοῦ Προφήτῃ Ἠλία καὶ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα, ἐνῶ ζωγραφίστηκαν οἱ τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ, βλ. Χ. Μαυρο-

Φαίνεται ότι, αρχικά, η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στην Παναγία και ότι, μόνο αργότερα, τιμήθηκε και στο όνομα του 'Αγίου Δημητρίου'. 'Η πληροφορία του De la Croix συμπίπτει με του Γάλλου άββ Belley στα 1772², ό όποιος λέγει «... ή μητροπολιτική εκκλησία είναι αφιερωμένη εις την 'Α- γίαν Παρθένον, την ονομαζομένην Παναγίαν...».

Μπορούμε νά υποθέσουμε ότι τά γεγονότα συνέβησαν κάπως έτσι: 'Ο- ταν ή παλαιοχριστιανική βασιλική του 'Αγίου Δημητρίου μετατράπηκε σέ τζαμί (1491) οί χριστιανοί μετέφεραν τή λατρεία του 'Αγίου στήν εκκλη- σία τής μελέτης μας, ή όποία μέχρι τότε τιμόταν στο όνομα τής Παναγίας. 'Η ειδική αὐτή προτίμηση δικαιολογείται από τή στενή σύνδεση τών δύο λατρειών στή Θεσσαλονίκη. 'Η Μητέρα του Χριστού και ό μεγαλομάρτυ- ρας θεωροῦνταν προστάτες τής πόλης και πολλές φορές συνορτάζονταν³. 'Από τότε ή εκκλησία έφερε και τά δύο ονόματα, σιγά σιγά όμως έπεκρά- τησε αὐτό του 'Αγίου Δημητρίου με τό όποιο και έγινε γνωστή τελικά.

4. Για νά γνωρίσουμε τώρα τή μορφή πού είχε ή εκκλησία κατά τήν ανοικοδόμησή της, είναι απαραίτητο νά εξετάσουμε άν έγιναν αλλαγές και ποιές κατά τήν έπισκευή του 1699. 'Αποκλειστική πηγή είναι τό φερμάνι του ιεροδικείου Θεσσαλονίκης πού αναφέρθηκε παραπάνω⁴.

Αὐτό μᾶς περιγράφει τήν πολύ άσχημη κατάσταση του κτίσματος στά τέλη του 17ου αιώνα «... ή στέγη και οί τοίχοι τής... εκκλησίας διά τής παρελεύσεως του χρόνου (και όχι από άλλη αίτία όπως είχε υποστηριχτεί παλιότερα) ήρχισαν νά καταστρέφονται και νά καταρρέουν...». Γι' αὐ- τό έγινε και από τό ιεροδικείο αὐτοψία κατά τήν όποία διαπιστώθηκε ότι «... πράγματι ή στέγη και οί τοίχοι αὐτής είναι έτοιμόρροποι και χρή- ζουν έπισκευής...». 'Έτσι δόθηκε άδεια έπισκευής «... εις βαθμόν επιτρε- πόμενον υπό του ιεροῦ δικαίου χωρίς νά μεταβληθῇ ό παλαιός ρυθμός» νά

π ο ὄ λ ο υ - Τ σ ι ο ὐ μ η , 'Ο 'Αγιος Νικόλαος ό 'Ορφανός, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 7-10 και Ν. Νικονάου, Οί 'Άγιοι 'Απόστολοι Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 11-15, και Μνημεία τής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 47-58.

1. 'Ο Χατζή 'Ιωάννου πριν από ένα αιώνα έξέφρασε τήν ίδια γνώμη, βλ. Μ. Χ α τ ζ ή 'Ι ω ά ν ν ο υ , δ.π., σ. 277.

2. Κ. Δ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ , δ.π., σ. 207-208,

3. Σήμερα είναι απόλυτα βέβαιο ότι στήν 'Αχειροποίητο τελούταν λατρεία και του 'Αγίου Δημητρίου, βλ. Α. Ξ υ γ γ ο π ο ὄ λ ο υ , Αί περί του ναού τής 'Αχειροποιήτου ειδήσεις του Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου. Τόμος Κωνσταντίνου 'Αρμενοπούλου, Θεσ- σαλονίκη 1952, σ. 20-25. 'Επίσης γιά τή λατρεία του 'Αγίου Δημητρίου και τής Παναγίας στή Θεσσαλονίκη, βλ. 'Α δ. 'Α δ α μ α ν τ ί ο υ , 'Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη, 'Αθήναι 1914, σ. 120-121, και Ο. Τ α f r a l i , δ.π., σ. 161-162.

4. Ι. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η , δ.π., σ. 36-37.

μὴ γίνῃ εὐρυνσις καὶ ὕψωσις αὐτῆς, ἀλλὰ νὰ προσέξῃτε, ἵνα μὴ μὲ τὴν πρόφασιν τῆς ἐπισκευῆς παραβιασθῇ ὁ ἀρχαῖος αὐτῆς ρυθμός...».

Ἀπὸ νεώτερες περιγραφές γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦταν τρίκλιτη βασιλική. Καὶ ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 1699 ὁ τύπος τοῦ μνημείου δὲν εἶχε ἀλλοιωθεῖ, ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐκκλησία ἦταν τρίκλιτη βασιλική. Δὲν μᾶς εἶναι ὁμως γνωστὸ μέχρι ποιοῦ ἀκριβῶς σημείου ἔφτασε ἡ ἑκτασι τῶν ἐπισκευῶν τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς, ποιά τμήματά της ἀντικαταστάθηκαν καὶ οἰκοδομήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ποιά μόνο ἐπισκευάστηκαν. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνοικοδομήθηκαν οἱ τοῖχοι καὶ ἡ στέγη πού, ἐξάλλου, ἦταν ἐτοιμόρροποι.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νὰ ἔγιναν μὲ μεγάλη βιασύνη — φαίνεται ὅτι ἔνα σημαντικό μέρος τοὺς τέλειωσε μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα μόλις σαράντα ἡμερῶν (29 Ἰουνίου - 9 Αὐγούστου). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τοὺς αὐστηροὺς νόμους γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὴν οἰκοδόμησι τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἴσχυαν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Καὶ ἴσως σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο, καθὼς καὶ στὴν κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χριστιανῶν² καὶ στὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης³ νὰ ὀφείλεται τὸ μικρὸ ὕψος καὶ ἡ πρόχειρη κατασκευὴ μὲ εὐτελῆ ὕλικά τῆς ἐκκλησίας πού κάηκε τὸ 1890. Τὰ δὲ ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα, πού ὅπως ἀναφέρει ὁ Παπαγεωργίου, ἦταν ἐνσωματωμένα στοὺς τοίχους⁴, πιθανὸν νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ βασιλική, πιθανὸν ὁμως νὰ συγκεν-

1. Ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἑκδοσι ἀδειας ἐπισκευῆς ἢ οἰκοδόμησις ἐκκλησίας ἦταν ἐξαιρετικὰ περίπλοκη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, σὲ πολλὰς περιπτώσεις οἱ Τοῦρκοι ὑποχρέωναν τοὺς χριστιανούς νὰ τελειώσουν τίς σχετικὰς ἐργασίες σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ὑπάρχει παράδειγμα ἐκκλησίας πού κτίστηκε ἐξ ὀλοκλήρου σὲ 40 ἡμέρες. Βλ. A. O r l a n d o s, *L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque*, «L' Hellénisme Contemporain», 1953, σ. 180. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα, πού μᾶς ἀναφέρει ὁ Souciet εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Bienheureuse Vierge (πιθανὸν ἡ Μεγάλῃ Παναγίᾳ), ἡ ὁποία κτίστηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα μὲ τὴ συνδρομὴ ὅλων τῶν πιστῶν, βλ. M. A i m é - M a r t i n, ὁ.π., σ. 76.

2. Μετὰ τὴν κατὰληψη τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ἐμπόριο, μὴ ἀπὸ τίς κύριες οἰκονομικὰς λειτουργίες τῆς πόλης, εἶχε πέσει σὲ μαρασμό. Αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὐστηρὴ φορολογία, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πτώχευση τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης. Μόνον μετὰ τίς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁπότε ἄρχισε νὰ ἀκμάζει τὸ ἐμπόριο, καλυτέρευε ἡ οἰκονομικὴ τους κατάσταση. Βλ. A. Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 269-284. Καὶ K. Μ ο σ κ ῶ φ, Θεσσαλονίκη 1700-1912, Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 32-35.

3. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος καὶ τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης μᾶς δίδει ὁ Γ. Σ τ ο ρ γ ι ὅ γ λ ο υ, Ἡ ἐν Θεσσαλονικίᾳ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 220-222.

4. Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, ὁ.π., σ. 58.

τρώθηκαν και από άλλα μέρη της πόλης με σκοπό να επισπεύσουν και να διευκολύνουν τις εργασίες.

Μπορούμε να υποθέσουμε ακόμη ότι ο ναός είχε φωταγωγό, ό οποίος κατά την επισκευή καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από ένιαία στέγη που κάλυπτε και τα τρία κλίτη. Ύπάρχουν πολλά παραδείγματα εκκλησιών στις οποίες αντικαταστάθηκαν ό τρούλος, ό θόλος ή ό φωταγωγός με ξύλινη στέγη σε επισκευή τους στην περίοδο της τουρκοκρατίας¹. Για τους παραπάνω ίσως λόγους ή παραθαλάσσια εκκλησία του Ἀγίου Δημητρίου πήρε τελικά μορφή νεώτερου κτίσματος.

Τήν εποχή αυτή μητροπολίτης Θεσσαλονίκης ήταν ό δραστήριος και φιλόδοξος Ἰγνατίος από τή Λέσβο (1691-1723), ό οποίος συνέδεσε τὸ ὄνομά του με τή διευθέτηση πολλῶν εκκλησιαστικῶν ζητημάτων². Φαίνεται ότι αὐτὸς φρόντισε γιὰ τήν επισκευή της εκκλησίας, ἐνὼ εἶναι σίγουρο ότι χρηματοδότησε ἕνα μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ διάκοσμου που τελείωσε μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1705. Αὐτὸ δείχνει ἡ ἐπιγραφή που ὑπῆρχε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ καθίσματα τοῦ νάρθηκα «Σωτηρίῳ ἔτει αψε (1705) Σεπτεμβρίου ιβ' . Ἀνοικοδομήθηκαν τὰ παρόντα δι' ἐξόδου τοῦ παναγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κυρίου Ἰγνατίου. Ἐκ νήσου Λέσβου. Ἀλλαι μὲν βουλαὶ ἀνθρώπων ἄλλα δὲ θεὸς κελεύει»³.

Στὸ χρονικὸ διάστημα που μεσολάβησε ἀπὸ τήν επισκευή τοῦ 1699 ὡς τήν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 δὲν ἀναφέρονται ἄλλες μεταβολές στην εκκλησία καὶ στὴ μορφή της. Φαίνεται, δηλαδή, ότι με τή μορφή που ἀπέκτησε κατὰ τήν επισκευή τοῦ 1699 τὴ γνώρισε ό Π. Παπαγεωργίου καὶ ό Μ. Χατζῆ Ἰωάννου.

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ παραπάνω δεχόμαστε ότι: Στὴ θέση ὅπου σήμερα βρίσκεται ό ναός τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ εἶχε κτιστεῖ, πιθανῶς στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ στις ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα, τρίκλιτη βασιλικὴ εκκλησία ἀφιερωμένη στην Παναγία. Ἡ εκκλησία αὐτὴ μετὰ τή μετατροπὴ της γνωστῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου σὲ τζα-

1. Πρόχειρα ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ ναοῦ Ἀγίας Τριάδος Δίβρης, ὅπου ό τρούλος καὶ ό θόλος της βόρειας κεραίας αντικαταστάθηκαν με ξύλινες στέγες μετὰ τήν κατάρρευσή τους, Χ. Μ π ο υ ρ α, Ἡ εκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στην Ἑλλάδα μετὰ τήν ἄλωση (1453-1821), «Ἀρχιτεκτονικὰ θέματα» 3(1969)165.

2. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τήν προσωπικότητα τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου μάς δίνει ό Α. Λ έ τ σ α ς, Ἱστορία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1963, τ. 2, σ. 147-149.

3. Ἡ ἐπιγραφή διαβάστηκε ἀπὸ τὸν τουρκομαθὴ καὶ ἱστοριοδίφη πρόξενο της Γερμανίας στὴ Θεσσαλονίκη J. B. Mordtmann καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Μ υ σ τ α κ ῖ δ η, Διάφορα περὶ Θεσσαλονίκης σημειώματα, «Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος» 27(1899-1900)383. Ἐπίσης Μ. Χ α τ ῆ Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, ὅ.π., σ. 97.

μι (1491) τιμήθηκε καὶ στὸ ὄνομα τοῦ μεγαλομάρτυρα, ἐνῶ μετὰ τὴ μετατροπὴ καὶ τῆς Rotonda σὲ τζαμί (1590) καθιερώθηκε ὡς μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ἐπειδὴ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα εἶχε ἀρχίσει νὰ καταρρέει, ἔγιναν πρόχειρες καὶ βιαστικές ἐπισκευές σὲ μεγάλη ἔκταση, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ μνημεῖο πῆρε τὴ μορφή ποῦ μᾶς περιγράφουν οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 19ου αἰῶνα.

Πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 ἡ ἐκκλησία, τρισυπόστατη, τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδόρας¹.

5. Γιά τὴν περιγραφή τῆς μορφῆς ποῦ εἶχε ἡ ἐκκλησία πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890, ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ κείμενο τοῦ Π. Παπαγεωργίου². Μὲ τὴν περιγραφή του συμφωνεῖ στὰ περισσότερα σημεῖα καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ ἱεραποστόλου Jean-Baptiste Souciet ποῦ γράφτηκε ἐνάντι μισοῦ αἰῶνα νωρίτερα³. Ἀπὸ αὐτὲς προκύπτει πὼς ὁ παραθαλάσσιος Ἅγιος Δημήτριος ἦταν μιὰ τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική ποῦ εἶχε πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς ποῦ κτίστηκαν στὴν Ἑλλάδα στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν τὸν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο κτηρίου γιὰ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς ἐποχῆς⁴. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν σφάλμα ἂν, γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῆς ἐκκλησίας στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ποῦ οἱ περιγραφὲς ἀφήνουν ἀδιευκρίνιστα, ἀνατρέχαμε στὸν τύπο αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔτσι προβαίναμε στὴν ἀναπαράστασή της.

Ἡ παλιὰ μητρόπολη τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν μιὰ τρίκλιτη βασιλική μὲ μεγάλες ἐσωτερικὲς διαστάσεις καὶ μικρὸ ὕψος⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Souciet⁶ καὶ τὸν Χατζῆ Ἰωάννου⁷ τὸ ἐσωτερικὸ, ὅπως συνήθως, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸ νάρθηκα, τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ ἱερὸ βῆμα, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν Πα-

1. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 96.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου» 5(1912)56-63.

3. Μ. Αἰμέ-Μαρτίν, ὁ.π., σ. 75-76.

4. Α. Χατζῆ δάκη, Ἀρχιτεκτονική, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τ. 11ος (Ὁ ἐλληνισμὸς ὑπὸ ξένῃ κυριαρχίᾳ, περίοδος, 1609-1821, σ. 266-269, Α. Orlandos, Ein Spätbyzantinischer Hallenkirchen Typus Nordgriechenlands, JÖB 21(1972)209-223, τοῦ ἰδίου, L'architecture religieuse..., ὁ.π., σ. 179-186, καὶ Χ. Μπούρα, ὁ.π., σ. 664-672.

5. «... μακρὸς μὲν καὶ εὐρύς, χαμηλὸς δὲ καὶ ταπεινός...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58), «... c'est un grand vaisseau...» (Μ. Αἰμέ-Μαρτίν, ὁ.π., σ. 75).

6. «... partagé en une nef, deux ailes, et le sanctuaire, sans parler du vestibule...» (Μ. Αἰμέ-Μαρτίν, ὁ.π., σ. 75).

7. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 97.

παγεωργίου υπήρχε και εξωνάρθηκας¹. Μὲ τὸ ζήτημα ὅμως αὐτὸ θὰ ἀσχο-
ληθοῦμε παρακάτω.

Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζοταν μὲ δύο σειρὲς ἀπὸ ξυλίνους κίονες² σὲ τρία
ἄνισα κλίτη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεσαῖο ἦταν τὸ πλατύτερο³. Τὸ τέμπλο ψηλὸ,
ξυλόγλυπτο παραπέτασμα⁴, χώριζε τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ σ' ὅλο τὸ
πλάτος τῆς ἐκκλησίας. Ὅπως φαίνεται, ὁ ναὸς εἶχε τριμερὲς ἱερὸ ἀποτε-
λούμενο ἀπὸ τὴν πρόθεση, τὸ κυρίως ἱερὸ καὶ τὸ διακονικόν. Κάτω ἀπὸ τὴν
πρόθεση⁵ υπῆρχε υπόγειος χώρος μὲ θολωτὴ ὀροφὴ στὸν ὁποῖο φυλάγον-
ταν ἀρχαῖα χειρόγραφα⁶. Εἶναι δυνατό νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ κρύπτη ποὺ πρό-
σφατα ἀνακαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου
Παλαμᾶ⁷ ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τοῦ χώρου αὐτοῦ ἢ ἀκόμη ὅτι τμήμα τῆς πα-
λαιᾶς αὐτῆς θολωτῆς κατασκευῆς ἐνσωματώθηκε στὴν κρύπτη κατὰ τὴν ἀ-
νοικοδόμηση τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Ἡ ἄποψη αὕτη στηρί-
ζεται σὲ μαρτυρία τοῦ Α. Βακαλοπούλου, ὅτι ὁρισμένα τμήματα τῆς κρύ-
πτης ἀνήκουν σὲ προγενέστερες οἰκοδομικὲς φάσεις ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ποὺ
εἶναι φανερό ὅτι κατασκευάστηκαν μετὰ τὸ 1890.

Ὁ Souciet ἀναφέρει ὅτι πάνω ἀπὸ τὸ ἓνα πλευρικὸ κλίτος υπῆρχε γυ-
ναικωνίτης, τὸν ὁποῖο περιγράφει σὰν ἓνα εἶδος ἐσωτερικοῦ ἐξώστη⁸. Ὁ
Π. Παπαγεωργίου κάνει λόγο γιὰ βόρειο γυναικωνίτη, ὅπου υπῆρχε εἰκόνα
τῆς Θεοτόκου⁹ χωρὶς νὰ διευκρινίζει ἂν υπῆρχε καὶ ἄλλος πάνω ἀπὸ τὸ νό-
τιο κλίτος ἢ τὸ νάρθηκα. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε πὼς υπῆρχε καὶ στὶς πλευ-

1. «... ἐν τῷ ἐξωνάρθηκι τοῦ ναοῦ ...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 62).

2. «... ἐπὶ τῶν ξυλίνων κίωνων ἀνηρτημένα ...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 58).

3. «... une nef, deux ailes...» (Μ. Αἰμὲ-Ματτίν, ὁ.π., σ. 75).

4. «... le sanctuaire est fermé par une haute cloison de bois sculpté ...» (Μ. Αἰμὲ-Ματτίν, ὁ.π., σ. 75).

5. «... ἐν τῇ βορείᾳ πτέρυγι τοῦ ἁγίου Βήματος...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 61).

6. «... ἐν ὑπογείῳ θόλῳ...» βλ. αὐτόθι, σ. 61. Τὸ 1870 ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' με-
τέφερε τὰ χειρόγραφα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ τότε γυμνασίου Θεσσαλονίκης.

7. Ἡ κρύπτη ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς τῶν ζημιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ
Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τὸ Μάρτιο τοῦ 1979, ἐφημερίς «Μακεδο-
νία» 19939/28-3-1979.

8. «... Sur une des ailes est une galerie pour les femmes...» (Μ. Αἰμὲ-Ματτίν, ὁ.π.,
σ. 75). Στὰ γαλλικὰ ἡ λέξη galerie ὑποδηλώνει τὸ μακρόστενο χώρο, τὸ διάδρομο ποὺ
ἐνώνει τὰ διαμερίσματα ἐνὸς ἀνακτόρου ἢ ἐνὸς ξενοδοχείου κ.λ. καὶ χρησιμοποιεῖται
γιὰ γιορτὲς καὶ δεξιώσεις. Ἀλλὰ ὑποδηλώνει καὶ τὸν ὑπερψωμένο ἐξώστη ἐνὸς θεάτρου.
Πιστεύουμε ὅτι μὲ αὕτη τὴν τελευταία ἔννοια τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Souciet, βλ. Di-
ctionnaire d'art et d'archéologie, Larouss-Paris, 1930, σ. 214.

9. «... ἐν τῇ βορείᾳ γυναικωνίτιδι...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 59).

ρὲς αὐτὲς, γιατί πολὺ σπάνια συναντοῦμε τρίκλιτες βασιλικὲς μὲ γυναικωνίτη πάνω ἀπὸ τὸ ἓνα μόνο κλίτος. Τουναντίον, ὁ γυναικωνίτης τῶν μεταβυζαντινῶν βασιλικῶν τῆς Θεσσαλονίκης διαμορφώνεται σὲ σχῆμα Π καὶ ἐκτείνεται σὲ μεγάλου μήκους τῶν πλευρικῶν κλιτῶν, χωρὶς νὰ καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ¹. Ἡ μορφή αὐτὴ (ποὺ δὲν ἀπαντᾷται στὶς βασιλικὲς τῆς ὑπόλοιπης Μακεδονίας)² πιθανῶς ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ποὺ χρησίμευαν σὰν πρότυπο.

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ νάρθηκα διαχωρίζει τὸν Ἅγιο Δημήτριο ἀπὸ τὶς ἄλλες μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης, γιατί σ' αὐτὲς ἡ εἰσοδος γίνεται κατευθείαν στὸν κυρίως ναὸ χωρὶς τὴν παρεμβολὴ νάρθηκα.

Ὁ Παπαγεωργίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε ἐξωνάρθηκα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει ἂν εἶχε ἢ ὄχι νάρθηκα. Δημιουργεῖται, ἔτσι, τὸ πρόβλημα ἂν ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ Παπαγεωργίου εἶναι ὁ χῶρος τὸν ὁποῖο ὁ Souciet καὶ ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ὀνομάζουν νάρθηκα. Πιθανότατα ὄχι, γιατί ὁ γνωστὸς φιλόλογος φαίνεται νὰ ξέρει τὴ διαφορά τῶν δύο ὄρων. Σὲ κείμενό του, ποὺ ἀναφέρεται στὸ μικρὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε στὴ θέση τῶν σημερινῶν γραφείων τῆς μητρόπολης, μιλάει γιὰ ἐσωνάρθηκα³.

Δὲν γνωρίζουμε τὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ ἐξωνάρθηκα. Ἴσως ὁ Παπαγεωργίου νὰ ἐννοεῖ κάποιον κλειστὸ χῶρο ποὺ ἔμπαινε στὸ νάρθηκα ὅπως συνέβαινε σὲ πολλὲς βυζαντινὲς ἐκκλησίες. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ εἶχε ἐξωνάρθηκα ὁ ὁποῖος διατηρήθηκε κατὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ 1699⁴. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ ἐννοεῖ τὴν ἀνοιχτὴ στοᾶ (χαγιάτι) ποὺ περιέβαλλε τὶς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες σὲ μιά, δύο ἢ τρεῖς πλευρὲς τοὺς καὶ ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν προστασία, ἀπὸ τὶς καιρικὲς συνθήκες, τῶν πιστῶν ποὺ μαζεύονταν στὶς μεγάλες γιορτὲς καὶ στὸ παηγύρι τοῦ ναοῦ⁵.

1. Σὰν παράδειγμα ἀναφέρουμε τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο καὶ τὴν Ὑπαπαντή, βλ. Μ. Κ α μ π ο ὕ ρ η - Β α μ β ο ὕ κ ο υ, Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Θεσσαλονίκης. Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση. Ἐκδοσις Ἐθνικοῦ Μετοβίου Πολυτεχνείου, Σπυδαστήριο Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀθήνα 1980, σ. 33-47.

2. Στὶς ἐκκλησίες τῶν νομῶν Πέλλης καὶ Φλωρίνης, τὶς ὁποῖες μελέτησε ὁ Ν. Μουτσόπουλος, ὁ γυναικωνίτης βρίσκεται συνήθως πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα. Μόνο σπανιότερα ὁ γυναικωνίτης προεξέχει λίγο, εἰσχωρεῖ στὰ πλάγια κλίτη καὶ δημιουργεῖ σὲ κάτωψη Π, βλ. Ν. Μ ο υ τ σ ο π ο ὕ λ ο υ, Οἱ ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 85-86, τοῦ α ὕ τ ο ὦ, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 74.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 70.

4. Σύμφωνα μὲ τὸ φερμάνι ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας ἐπιτράπηκε μὲ τὸν ὄρο νὰ μὴ γίνῃ παραβίαση τοῦ παλαιοῦ ρυθμοῦ της, βλ. παραπάνω στὸ κείμενο σ. 183.

5. Ἀφετηρία τῆς στοᾶς ὑπῆρξε περισσότερο τὸ χαγιάτι καὶ λιγότερο τὸ βυζαντινὸ «ἔμβολο», Μ. Χ α τ ζ ἡ δ ἄ κ η, ὁ.π., σ. 268.

Στὸν ἐξωνάρθηκα βρίσκονταν «πολλοὶ καὶ πυκνοὶ» τάφοι ἀρχιερέων, ὅπως τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου, οἱ ἐπιτύμβιες πλάκες τῶν ὁποίων ἔφεραν ἐπιγράμματα¹. Ὁ περιηγητὴς Paul Lucas (1706) ἀναφέρει τὸν τάφο τοῦ Εὐτυχοῦς², τοῦ γνωστοῦ αἵρεσιάρχη καὶ ἰδρυτῆ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, χωρὶς ὁμῶς νὰ προσδιορίζει τὴν ἀκριβῆ θέση του στὸ ναό. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἀμφισβητεῖ ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου ἀναρωτώμενος πῶς ἦταν δυνατόν ὁ ἡμιαρειανὸς Εὐτυχὴς νὰ ταφεῖ σὲ ὁρθόδοξη ἐκκλησία³.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἶχε, τουλάχιστον, μία εἴσοδο ποὺ βρίσκóταν στὴ νότια ὄψη καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς δυτικῆς⁴. Ὁ Π. Παπαγεωργίου ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ πῶς εἶχε καὶ ἄλλη ἢ ἄλλες. Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ὑπῆρχε μία στὴ δυτικὴ ὄψη, ὅπως ἄλλωστε εἶναι ὁ κανόνας γιὰ ὅλες τὶς ἐκκλησίες.

Τὸ ἐσωτερικὸ φωτιζόταν μὲ δώδεκα μικροῦ μεγέθους παράθυρα, ἔξι στὴ βόρεια ὄψη καὶ ἔξι στὴ νότια, τοποθετημένα ψηλά, πολὺ κοντὰ στὴν ἀπόληξη τῆς στέγης⁵. Τὸ φῶς ποὺ ἔδιναν ἦταν ἀμυδρό, πράγμα ποὺ εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατεῖ «ἱερὸ σκότος» καὶ νὰ δημιουργεῖται περιβάλλον ὑποβλητικὸ καὶ γεμάτο μυστήριο μέσα στὴν ἐκκλησία· αὐτὸ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ναῶν τῆς τουρκοκρατίας⁶.

Οἱ τοῖχοι ἦταν κτισμένοι μὲ εὐτελῆ ὑλικά, οἰκοδομημένα μαζὶ μὲ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα ἴσως νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ βασιλική. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Souciet ὅτι ἡ ὀροφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἦταν ἀπλή, ἐπίπεδη⁷, μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ στέγη ποὺ κάλυπτε τὴν ἐκκλησία ἦταν ξύλινη, ἐνιαία καὶ δίρριχτη ἢ τετράρριχτη.

Τὸ κτήριο ἐξωτερικὰ δὲν ἦταν ὡραῖο, ὁ ἐσωτερικὸς ὁμῶς διάκοσμός του ἦταν ἀξιόλογος. Τὸ ἰδιαίτερο κύρος καὶ ἡ αὐξημένη δύναμη ποὺ εἶχαν

1. Μετὰ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1890 ἀπέμειναν συντρίμματα τῶν πλακῶν αὐτῶν ἐγκαταλειμμένα στὴν αὐλὴ τῆς μητροπολιτικῆς κατοικίας. Μὲ πρόνοια τοῦ μητροπολίτη Σωφρονίου τὰ ὁστὰ συλλέχτηκαν σ' ἓνα κιβώτιο ποὺ στὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαγεωργίου βρίσκóταν στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Τρανό, Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 62.

2. Α. Βακαλόπουλου, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ.π., σ. 136.

3. Ἐξάλλου τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ποὺ ὑπῆρχε στὰ καθίσματα τοῦ νάρθηκα καὶ ποὺ οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀπέδιδαν στὸν Εὐτυχή, ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἀποδίδει σὲ ἄλλον, Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 97-98.

4. «... πρὸ τῆ δυσμικῆ τοῦ ναοῦ πλευρᾶ, μεταξύ τῆς μέσης καὶ τῆς νοτίας θύρας τῆς εἰσόδου...» (Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὁ.π., σ. 69).

5. «... ἐφωτίζετο δ' ἀμυδρὸς δι' ἕξ θυρίδων ἐπὶ τοῦ βορείου κλίτους καὶ ἕξ ἄλλων ἐπὶ τοῦ νοτίου, πρὸς αὐτῇ κειμένων τῇ στέγῃ...» (αὐτ., σ. 58).

6. Χ. Μπουράς, Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Θεσσαλονίκη 1968, τ. 2, σ. 240.

7. «... Elle n'est que plafonnée ...», (M. Aimé-Martin, ὁ.π., σ. 75). Πιθανῶς ὁ Souciet κάνει τὸ διαχωρισμὸ μεταξύ τῆς ἀπλῆς ἐπίπεδης ὀροφῆς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν θόλων τῶν ἄλλων βυζαντινῶν, ἀναγεννησιακῶν, γοτθικῶν κ.ἄ. ναῶν.

ἀνέκαθεν οἱ μητροπολίτες τῆς Θεσσαλονίκης¹ ἀντανακλοῦσαν στὴν ἐκάστοτε μητροπολιτικὴ ἐκκλησία καὶ ὁ παραθαλάσσιος Ἅγιος Δημήτριος εἶχε τὴν ιδιότητα αὐτὴ γιὰ τρεῖς ὁλόκληρους αἰῶνες. Γι' αὐτὸ ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθεῖ τὰ σπουδαιότερα κειμήλια καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς πλοῦτος τῆς πόλης. Αὐτὰ συντελοῦσαν στὴ δημιουργία ἀτμόσφαιρας γεμάτης κατάνυξη καὶ μυστικοπάθεια, ποῦ, ὅπως λέγει ὁ Παπαγεωργίου, γέμιζε μὲ ρίγος τὴν ψυχὴ τοῦ προσκυνητῆ.

Γύρω γύρω στὸν κυρίως ναὸ βρίσκονταν δύο ἢ τρεῖς σειρὲς στασίδια². Ὁ ἄμβωνας, τὸ προσκυνητάριο καὶ τὰ ἀναλόγια τῶν ψαλτῶν, ὅλα καμωμένα ἀπὸ ξύλο καὶ ἐλεφαντόδοντο σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν «χωνευτῶν ἐπίπλων»³, ἦταν πολὺ κομψά. Σπουδαιότατο κειμήλιο ἦταν ὁ πατριαρχικὸς θρόνος⁴ ποῦ ἀπὸ ὅλους τοὺς μητροπολίτες τῆς Ἀνατολῆς μόνο ὁ τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιεῖ. Αὐτὸ μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτατου⁵ περιλαμβάνονταν στὰ εἰδικὰ προνόμια, τὰ ὁποῖα ἀπολάμβανε ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ὁ θρόνος ἔστεκε πάνω σὲ μιὰ μαρμαρινὴ ἐξέδρα ποῦ βρισκόταν στὸν κυρίως ναὸ καὶ πρὸς τὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ του. Ἡ τελευταία ἔφερε οὐρανὸ ποῦ τὸν ὑποβάσταζαν τέσσερις μικροὶ κίονες μὲ ὠραῖα ἀνάγλυφα κοσμήματα καί, μᾶλλον, ἐκκλίνει γύρω γύρω μὲ θωράκια. Ἀναφέρεται πλάκα μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν τῆς Παναγίας μὲ τὸ Χριστὸ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν γνωρίζουμε ἂν ἦταν θωράκιο ἢ τμῆμα τοῦ θρόνου. Τρία σκαλοπάτια ὡδηγοῦσαν στὸ θρόνο ποῦ ἦταν πλουσιότατα διακοσμημένος.

Τὸ ψηλὸ, ξυλόγλυπτο τέμπλο ποῦ χώριζε τὸν κυρίως ναὸ ἀπὸ τὸ ἱερὸ

1. Οἱ μητροπολίτες τῆς Θεσσαλονίκης εἶχαν ἀνέκαθεν μεγάλη δύναμη καὶ κύρος. Στὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ μητρόπολη Θεσσαλονίκης βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ πάπα τοὺς εἶχε ἀπονεμηθεῖ ὁ τίτλος τοῦ βικαρίου τῆς ἀποστολικῆς ἑδρας καὶ τοῦ ληγάνου. Θεωροῦνταν ἀπὸ πολλοὺς ἰσοῦτοι μὲ τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀντιόχειας, τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων. Γιὰ τρεῖς περίπου αἰῶνες ἦταν ἑξαρχοὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Φαίνεται ὅτι τὸ κύρος τοὺς διατηρήθηκε αὐξημένο γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, γιατί ἀκόμα καὶ ὁ Souciet τὸ 18ο αἰῶνα τοὺς ὀνομάζει «μικροὺς πατριάρχες». Γιὰ τὴν τάξιν πρωτοκαθεδρίας στὸ Ἰλλυρικὸ βλ. Γ. Κ ο ν ι δ ᾱ ρ η, Αἱ μητροπόλεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν, Ἀθῆναι 1954, σ. 64-71, καὶ Μ. Α ἰ μ ῆ - Μ α ρ τ ῖ ν, ὅ.π., σ. 70.

2. «... Deux ou trois rangs de sièges regnent tout-autour...» (Μ. Α ἰ μ ῆ - Μ α ρ τ ῖ ν, ὅ.π., σ. 76).

3. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῶν «χωνευτῶν» ἐπίπλων βλ. Νεοελληνικὴ χειροτεχνία, Ἀθῆναι 1969, ἐκδ. Ἐθνικῆς Τραπέζης, σ. 75 (ἄρθρο τοῦ Κ. Μακρῆ).

4. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 59-60.

5. Τὸν τίτλο τοῦ Παναγιώτατου ἔφερε ἀρχικὰ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Σὺν τίτλῳ τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κείμενα τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνα, βλ. Β. Σ τ ε φ α ν ῖ δ ο υ, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σ. 403-404.

φαίνεται ότι ακολουθοῦσε τὰ πρότυπα ποὺ ἴσχυαν στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας¹. Κοσμοῦνταν μὲ τρεῖς εἰκόνες τοῦ Παντοκράτορα, τρεῖς τῆς Παναγίας καὶ μὲ ἄλλες διαφόρων Ἁγίων καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἁγίου βήματος βρισκόταν ἡ λάρνακα μὲ τὸ ἱερὸ λείψανο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ². Τὸ σκῆνωμα φυλαγόταν στὸ δεξιὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἁγίου μέχρι τὴ μετατροπὴ τῆς ἐκκλησίας σὲ τζαμί³. Ἡ ἐναπόθεσή του στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοποθετεῖται σὲ κάποια χρονολογία πρὶν ἀπὸ τὸ 1734, τὴ χρονιά ποὺ ὁ Γάλλος ἱεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, γιατί ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία ἀπὸ αὐτὸν ὅτι τὸ ἀποξηραμένο λείψανο τοῦ Ἁγίου βρισκόταν μέσα στὴ μητρόπολη⁴. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ σκηνώματος στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες. Μία παράδοση λέγει ὅτι φιλοξενήθηκε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴ Μονὴ Βλατάδων, τῆς ὁποίας οἱ ἱδρυτὲς ἦσαν μαθητὲς καὶ συναγωνιστὲς τοῦ μεγάλου ἱεράρχη καὶ τὸ συνδέει μὲ τὴν ἐκεῖ ἀνοικοδόμησι τοῦ φερώνυμου παρεκκλησίου⁵.

Πάνω ἀπὸ τὴ λάρνακα ἦταν ἀνηρτημένη σὲ ἀργυροστόλιστο πλαίσιο ἡ βυζαντινὴ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου⁶, γιὰ τὴν ὁποία λεγόταν ὅτι εἶχε ζωγραφιστεῖ ἐνὸσω ζοῦσε ἀκόμα ὁ Ἅγιος. Ἄν καὶ ὁ Παπαγεωργίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι φυλαγόταν ἀρχικὰ στὴν Ἁγία Σοφία, ὥστόσο τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἱστορικὰ ἀποδεδειγμένο. Ἡ παλιότερη γραπτὴ μαρτυρία ποὺ ἀναφέρεται ὅτι ἡ εἰκόνα βρισκόταν στὴν ἐκκλησία ποὺ μελετοῦμε εἶναι αὐτὴ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητῆ τὸ 1715⁷. Ἡ εἰκόνα παρίστανε τὸν Ἅγιο μὲ στρατιωτικὴ στολὴ καὶ μὲ μόνο ὄπλο τὸ δόρυ στὸ δεξιὸ χερί⁸.

1. Γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν τέμπλων τῆς τουρκοκρατίας βλ. Κ. Μακρῆ, ὅ.π., σ. 49-75.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, ὅ.π., σ. 61.

3. Τὴν πληροφορία αὐτὴ μᾶς παρέχει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ὁ Κόκκινος, ὁ ὁποῖος ἀνεκίρῳε τὸν Παλαμᾶ ἅγιο σὲ συνοδικὴ πράξις τὸ 1368 καὶ συνέταξε ἐγκώμια καὶ ἀκολουθία γι' αὐτόν. Γ. Στοιγύλου, ὅ.π., Θεσσαλονίκη 1971, σ. 44.

4. Μ. Aimé-Martin, ὅ.π., σ. 76, καὶ Κ. Σιμπούλου, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800, Ἀθήνα 1973, τ. 2, σ. 176.

5. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἡ ἐν Θεσσαλονικίᾳ μονὴ τῶν Βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς, ΒΖ 8(1899)423. Τὸ λείψανο τοποθετήθηκε στὸ νότιο παρεκκλήσι τοῦ καθολικοῦ ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τιμόταν στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου, ἢ στὸ σημερινὸ ὁμώνυμο ναῖσκο τῆς μονῆς, Γ. Στοιγύλου, ὅ.π., σ. 41-45.

6. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Ἀρχαῖα εἰκόν τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου τοῦ πολιοῦχου Θεσσαλονίκης ἐπὶ ἐλεφαντοστέου, ΒΖ 1(1892)486.

7. Κ. Α. Βακαλόπουλου, Ἡ Μακεδονία στὰ 1715, ὅ.π., σ. 267-268.

8. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Γ. Σωτηρίου στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ποὺ ἀνεγέρθηκε στὴ θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς μελέτης μας, ὑπῆρχε τὸ 1919 μία μαρμάρινη λεκάνη ἁγιασμοῦ (:) μαζὶ μὲ ἄλλα γλυπτὰ τεμάχια. βλ. Γ. Σωτηρίου, Πα-

Ἔστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ πιστεύουμε ὅτι ἔγινε φανερό πὼς ἡ παραθαλάσσια ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ εἶναι πραγματικά λυπηρὸ ὅτι ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1890 τὴν κατὰστρεψε ὀλοκληρωτικά, γιατί, ἂν σωζόταν, ἡ μελέτη τοῦ κτηρίου καὶ προπάντων τῶν κειμηλίων του θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἱστορίας τῆς πόλης.

ΘΑΛΕΙΑ Σ. ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

λαϊὰ χριστιανικὴ βασιλικὴ Ἰλισοῦ, ΑΕ 45 (1913-1921) 22-23. Ἡ λεκάνη αὐτὴ σήμερα περιλαμβάνεται στὴ συλλογὴ τῆς Ροτόντας ἐνὼ φωτογραφίες τῆς ἔχουν κατατεθεῖ στὸ ἀρχεῖο τῆς ἑδρας τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ. Ἡ ἀνάγλυφη διακόσμησὴ τῆς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι μᾶλλον κατασκευάστηκε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ. Δὲν μπορούμε ὁμῶς νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν ἐναποτεθειμένη στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι μεταφέρθηκε σ' αὐτὴν μαζί μὲ ἄλλα πολὺτιμα κειμήλια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ Π. Παπαγεωργίου δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὴ λεκάνη αὐτὴ.

SUMMARY

Thalia S. Mantopoulou, The church of Saint Demetrios on the Thessaloniki coast.

This essay presents an archaeological and historical study of the church which existed at the site of Thessaloniki's present cathedral. This church, which was totally destroyed by the fire of 1890, was dedicated to Saint Demetrios and was the city's cathedral for a period of time during the Turkish occupation. Unfortunately little information about this monument, which seemed to be of great importance, is available.

After considering all of the known historic elements connected with the church the following conclusions can be made. The church was probably built at the end of the 13th or at the beginning of the 14th century in the form of a three aisled basilica, and at first it was dedicated to the Virgin Mary. After the transformation of the well known early Christian basilica of Saint Demetrios to a mosque (1491) the church was named in the Saint's honor. It was after Rotonda's transformation to a mosque (1590) that it became the city's cathedral, and remained so until its destruction (1890). At the end of the 17th century, the building began to collapse, and quick, impromptu and extensive restorations were carried out. It was then that the church took its final form as described to us by 19th century historians. According to these historians, Saint Demetrios' church was a long and wide three aisled basilica with a low timber gabled roof. It probably possessed a «gynaeconites» and an exonarthex. A domed space, in which ancient manuscripts were kept, existed underground beneath the bema. The church was built with cheap material together with pieces of ancient buildings and its exterior was plain. However many precious historic treasures such as the relic of Saint Gregorios Palamas, the patriarch's throne and the byzantine icon of Saint Demetrios were kept in it.